

Kitap İncelemesi – Book Review

Geliş Tarihi / Received: 08/11/2025

Kabul Tarihi / Accepted: 06/03/2026

Yayın Tarihi / Published: 31/05/2026

Wittgenstein’da Din Felsefesi

Philosophy of Religion in Wittgenstein

Fatma BULUT^{1*}

^{1*}Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Türkiye/ fatma.fbulut34@gmail.com/
<https://orcid.org/0009-0003-1734-5320>

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine(kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Lisans: CC BY-NC 4.0

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

License: CC BY-NC 4.0

Wittgenstein’da Din Felsefesi

ÖZ

Jean Greisch’in Wittgenstein’da Din Felsefesi adlı eseri, Wittgenstein’in erken dönem anlayışını yansıtan *Tractatus* ile geç dönemini temsil eden *Philosophical Investigations* arasındaki düşünsel değişimi din felsefesi bağlamında karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Yazar, bu çalışmada Wittgenstein’in erken döneminde dili dünyanın mantıksal bir tasviri olarak temellendirdiğini ve söylenebilir olan ile söylenemez olan arasındaki ayrım üzerinden dinî ifadelerin sınırlarını belirlediğini ortaya koymaktadır. Geç döneminde ise dili kullanım bağlamı içinde ele alarak dinî söyleme farklı bir anlam çerçevesi kazandırdığını savunmaktadır. Çalışma, iki dönem arasındaki süreklilik ve kırılma noktalarını metin temelli bir analizle inceleyerek, Wittgenstein’in din felsefesine katkılarını bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler- *Din Felsefesi, Analitik, Mantık, Mistik, Dil, Wittgenstein’da Din Felsefesi*

Öne Çıkanlar

- “Felsefe, gözlerimizin önünde olup biteni tasvir etmekten başka bir şey yapmamalıdır.”
- Wittgenstein, analitik bir felsefeci olarak, dilin sınırlarını zorlayıp mantıksal ölçütler doğrultusunda hareket etmektedir.
- Yazar, Wittgenstein’in erken döneminde mantık ile dini ayrı alanlar olarak değerlendirdiğini; geç döneminde ise mantığı, diğer insanî pratiklerde olduğu gibi dinle de ilişkilendirdiğini belirtmektedir.
- Wittgenstein ikinci dönemindeki dil anlayışında “dil oyunları” kavramının, aslında bir yaşam biçimini düşünmek anlamına geldiğini belirtmektedir.

Philosophy of Religion in Wittgenstein

ABSTRACT

Jean Greisch’s *Philosophy of Religion in Wittgenstein* examines, in a comparative manner, the intellectual transformation between Ludwig Wittgenstein’s early period, reflected in *Tractatus*, and his later period, represented by *Philosophical Investigations*, within the context of philosophy of religion. The author argues in this study that Wittgenstein, in his early period grounded language as a logical representation of the world and through the distinction between what can be said and what can not be said, sought to delineate the limits of religious expressions. In his later period, however he approached language within its context of use and thereby attributed a different framework of meaning to religious discourse. The study aims to examine the points of continuity and rupture between these two periods through a text-based analysis and to evaluate Wittgenstein’s contributions to the philosophy of religion from a holistic perspective.

Keywords- *Philosophy of Religion, Analytic, Logic, Mystical Language, Philosophy of Religion in Wittgenstein*

Highlights

- “Philosophy should do nothing more than describe what is happening before our eyes.”
- Wittgenstein, as an analytic philosopher, pushes the limits of language and operates according to logical criteria.
- The author states that in his early period, Wittgenstein considered logic and religion as separate domains; whereas in his later period, he related logic to religion as he did with other human practices.
- In this later period, Wittgenstein points out that the concept of “language games” actually implies a way of thinking about a form of life.

Jean Greisch. Wittgenstein'da Din Felsefesi. Bursa: Asa Yayıncılık, 1999.

Modern analitik felsefenin önemli temsilcilerinden Ludwig Wittgenstein, dil, mantık, felsefe ve epistemoloji alanlarında geliştirdiği özgün görüşleriyle 20. Yüzyıl düşüncesini derinden etkilemiş bir filozoftur. Jean Greisch'in ele aldığı bu çalışma, yazarın hermenötik, dil felsefesi ve metafizik ilgi alanlarını bir araya getirerek, Wittgenstein'in dinî söyleme yaklaşımını toplumsal ve kavramsal boyutlarıyla bütüncül biçimde inceleyen özgün bir eser niteliği taşımaktadır. Çalışma, yerel akademik literatürde Wittgenstein'in din felsefesiyle ilgili görüşlerinin genellikle parçalı ve dağınık biçimde ele alınması gerçeğinden hareketle, bu literatürü sistematik ve analitik bir çerçevede yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Wittgenstein'i analitik felsefeye yönelten temel motivasyon, yeni teoriler üretmek değil, felsefi düşüncede dilin yol açtığı yanılsamaları çözmek ve dilsel hataları gidermektir; ona göre birçok felsefi problemin kaynağı, kavramların bağlamlarından koparılması ve dilin yanlış kullanımı sonucu ortaya çıkan kavramsal karışıklıklardır. Bu nedenle felsefenin temel görevi, yeni tezler geliştirmekten ziyade, dili çözümlemek ve düşüncede uyumsuzluğa yol açan ifadeleri açıklığa kavuşturmadır.

Wittgenstein'in felsefi yaklaşımı, erken ve geç dönem olmak üzere iki farklı çerçeve üzerinden şekillenmiştir. Erken döneminde dili, dünyayı mantıksal bir tasvir olarak ele almış ve anlamlı söylemin sınırlarını belirlemek adına söylenebilir ile söylenemez arasındaki ayrımı vurgulamıştır; geç döneminde ise bu anlayışını dönüştürerek dilin anlamını kullanım bağlamı ve içinde yer aldığı yaşam biçimleri çerçevesinde değerlendirmiştir. Bu iki yönlü yaklaşım, onun dinî dile ilişkin çözümlemelerinin de zeminini oluşturmaktadır. Din felsefesine dair değerlendirmelerinde Wittgenstein, dinî ifadelerin bilimsel önermeler gibi mantıksal olarak doğrulanabilir veya yanlışlanabilir olmadığını, ancak belirli bir dil topluluğu ve yaşam biçimi içinde anlam kazandığını savunmaktadır. Bu bağlamda eser, dinî söylemin doğasını ve sınırlarını yalnızca mantıksal doğruluk ölçütleri temelinde değil, dilin yapısı ve onun toplumsal- pratik kullanım biçimleri çerçevesinde ele alarak bütüncül bir analiz ortaya koymayı hedeflemektedir.

Wittgenstein'da Din Felsefesi adlı çalışmasında yazar, “Wittgenstein Üzerine” adlı başlıkta kısaca büyüünce mühendislik mesleğine sahip olmak isteyen Wittgenstein'in matematiğe ilgisi arttıkça, kendisini matematiğin temelini araştırma yolunda bulmasını, sonrasında da felsefe ile bir kariyer serüvenine atılarak beraberinde onun mantık ve ahlâkın bazı temel sorunlarını nasıl ele aldığını incelemektedir. Ayrıca yazar, Wittgenstein'in felsefi arayışına dair bir kesit sunduktan sonra, onun ilk eseri *Tractatus Logico-Philosophicus*'ta yer alan önemli düşüncelere kısa ifadeler eşliğinde değinmekte¹ ve Wittgenstein'in felsefi anlayışını şekillendiren “dilsel dönemeç” içinde, Gottlob Frege, Bertrand Russel ve Ludwig Wittgenstein'in de olduğu bazı öncüllerin çalışmaları ile bu harekete yaptığı katkılardan bahsetmektedir. Anglo- Sakson Felsefesi üzerinde önemli girişimleri bulunan Wittgenstein'in incelemede XX. Yüzyıl felsefesi içinde en dikkat çekici düşünürlerden biri olduğu da açıkça ifade edilmektedir. Yazar, incelemede Wittgenstein'in *Felsefi Araştırmalar* adlı eserinin “gündelik dil” yaklaşımının doğmasında belirleyici bir etki yarattığını vurgulamaktadır. Bugün birçok Amerikan filozofunun onu referans gösterdiği belirtilse de, çağdaş filozoflar nesneleri açıklama yoluna yöneldikçe Wittgenstein'in felsefi yıldızının görece sönmeye başladığı ifade edilmektedir; çünkü ona göre “Felsefe, gözlerimizin önünde olup biteni tasvir etmekten başka bir şey yapmamalıdır.”²

Giriş bölümünde yazar, analitik felsefenin, geleneksel felsefenin aksine öncelikli amacının kavramların çözümlenmesi olduğunu, buna karşın geleneksel felsefenin din, tarih ve metafizik gibi alanlarla sürekli etkileşim içinde bulunduğunu vurgulamaktadır. Başlangıçta olumsuz karşılanan analitik felsefe, felsefi bir teoloji kurmanın imkansızlığı ve din felsefesinin sınırlılıkları nedeniyle, mantık kriterlerinin uygulanacağı yeni bir alan olarak ortaya çıkmıştır; bu bağlamda mantıksal kriterler, dinî önermelerin doğruluğunu ve tutarlılığını değerlendirmede kullanılır ve felsefe, dinî söylemi eleştirel bir bakışla inceler. Yazar, günümüzde analitik felsefenin ilgilendiği problemlerin giderek din felsefesinin konularıyla örtüştüğünü ve yeni din felsefesinin, dinin insan deneyimi olarak etkinliğini, tarihsel gelişimini ve farklı ifade biçimlerini anlamaya yönelik bir çaba olduğuna dikkat çekmektedir.³ Bu çerçevede Wittgenstein, dinî fenomene analitik bir yaklaşım getirirken tarihsel ve toplumsal boyutlarını ikinci plana bırakmıştır; yazar, Wittgenstein'in dinle ilgili düşüncelerini üç çizgide ele almış, özellikle üçüncü çizginin, dil anlayışını temel alarak dinî dillerin özgün mantığını olabildiğince anlaşılır biçimde betimlemeyi amaçladığını vurgulamıştır.⁴ Eser, özellikle analitik felsefeyle ilgilenen öğrenciler ve alan uzmanları için detaylı ve kapsamlı bir inceleme sunmakta olup, bu çalışma temel alınarak aynı alana özgü farklı kaynakların da birlikte değerlendirilmesi faydalı olacaktır.

Yazar, çalışmasını üç temel bölüm altında ele almakta; “Söylenebilir ve Söylenemez. “Mistik Peşinde”” adlı birinci bölümde “Far Görevlisi” ve “Mantığın Cehennemi ve Dinin Cenneti” adlı iki alt başlığa yer vermektedir. Yazar, Far Görevlisi alt başlığı altında Wittgenstein'in Birinci Dünya Savaşı sırasında Avusturya

¹ Jean Greisch, *Wittgenstein'da Din Felsefesi*, çev. Zeki Özcan, Asa Yayıncılık, Bursa 1999, s. 7-8.

² Greisch, *Wittgenstein'da Din Felsefesi*, s. 9.

³ Greisch, *Wittgenstein'da Din Felsefesi*, s.11-12.

⁴ Greisch, *Wittgenstein'da Din Felsefesi*, s. 14-15-16.

ordusunda görev yaptığı dönemde kaleme aldığı *Carnets* adlı eserini ele almaktadır. Yazar, metnin düşman mermileriyle karşı karşıya kalan askerlerin deneyimlerinden çok, bir “far bakım görevlisi” gibi dikkatle okunması gerektiğini vurgulamaktadır; zira metin, kişisel ve felsefi iman üzerine inşa edilmiş olup, büyük olasılıkla din felsefesini ele almak için gerekli teorik çerçevenin taslak hâli niteliğindedir. Eserde bazı önermeler, hayatın dünyayla özdeşleştiğini göstermektedir; örneğin Wittgenstein, “Bu dünyanın var olduğunu biliyorum. Dünyada, gözümün görme alanına karşı davrandığı gibi davranmalıyım. Dünyadaki herhangi bir şeyin problematik olmasına onun anlamı diyoruz. Bu anlam dünyanın içinde değil; fakat dışındadır. Hayat dünyadır.”⁵ İfadeleriyle, hayat ve dünya arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır. Yazar “Mantığın Cehennemi ve Dinin Cenneti” adlı diğer alt başlıkta ise Wittgenstein’in düşüncesinde mantığın katılığı ile dilin kullanım bağlamına göre işleyen esnek yapısı arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Buradaki yoğun anlatım ve önerme örnekleri, metni ilk etapta zor anlaşılır kılmakla birlikte, bağlam dikkate alındığında anlam kazanmaktadır. “Mantığın Cehennemi” ifadesi, Wittgenstein’in erken döneminde anlamın yalnızca mantıksal ölçütlere dayandırılması ve bu nedenle dinî ile metafizik ifadelerin dışlanması durumunu ifade etmektedir. “Dilin Cenneti” ise, onun düşüncesindeki ortaya çıkan değişim ile anlamın kullanım ve bağlam içerisinde değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Yazar, bu alt başlığı Wittgenstein’in *Tractatus* eseriyle ilişkilendirerek onun din felsefesine dair görüşlerini daha açık bir teorik çerçevede ele almaktadır ve *Tractatus*’un temel konusunu bir anlam teorisi olarak değerlendirmektedir. Ayrıca eserde “aşkın ek” olarak nitelendirilen kısımların anlaşılabilmesi için *Tractatus*’un temel amacının bilinmesinin önemi vurgulanmaktadır.⁶ Devamında yazar, Wittgenstein’in “mistik” kavramını “mistisizm”den daha fazla öne çıkarmasının, bir tür manevî tecrübe anlayışı geliştirme çabasıyla ilişkili olduğunu belirtmekte⁷ ve bu yaklaşımı Russel’in *Mysticism and Logic* eserindeki “mantık ve mistisizmin mümkünlüğü” hakkındaki görüşleriyle bağdaştırmaktadır. Kitapta mistik kavramı: “O, önce sessizliğe bir çağrıdır. Bu sessizlik şüphesiz yalnız olguların diliyle tasvirinin imkansız önermenin mantıksal formunu değil; etik, estetik ve dinî tecrübe alanına aittir.”⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, birinci bölümün mantıksal çözümlemeye dayalı, sistematik ve ayrıntılı bir inceleme niteliği taşıdığı sonucuna varılmaktadır.

“Doğrulama Kriterleri: Din Dilinin Yeni Bir Eleştirisi” başlıklı ikinci bölümde yazar, din dili perspektifinde doğrulama kriterlerini ele alarak, dini önermelerin anlamının yalnızca bilimsel ölçütlerle değerlendirilemeyeceğini vurgulamaktadır. Din dili, erken dönem mantıksal ölçütlerin ötesinde, dil oyunu ve yaşam biçimleri bağlamında anlaşılması gereken özgün bir ifade alanı olarak sunulmaktadır. Bu çerçevede, birinci Wittgenstein’in ayrımı ile doğrulama kriterini ödünç alan mantıkçı deneysellik arasındaki farklar tartışılmakta; dile getirilebilen ile getirilemeyen arasındaki sınırlama problemi ise Wittgenstein’in Kantçı yaklaşımına gönderme yapmaktadır. Ayrıca yazar, Viyana Çevresi’nin doğrulama ilkesi ve onu takip eden filozofların yorumları üzerinden, bir önermenin gerçek anlamının⁹ doğrulanabilirliği ile ilişkili olduğu¹⁰ ve doğrulamanın bazen etkin bir uygulamadan bağımsız olarak zorunlu kabul edildiği belirtilmektedir.¹¹ İkinci bölümde, yoğun anlatımların ardından örneklerle sunulan önermelerin çalışmaya nitelik kazandırdığı görülmektedir.

“Çoğul Dil Oyunlarında ve Hayat Formlarında Din Dili” adlı son bölümde ise yazar, “Dinî Düşünce ve Din Felsefesi” adlı alt başlıkta Wittgenstein’in ikinci döneminde özellikle dil oyunları ve yaşam biçimleri doktrinlerine odaklandığını vurgulamaktadır. Wittgenstein’in doğrudan din felsefesi üzerine bir eser kaleme almadığı,¹² kişisel dinî düşüncesinin ise otobiyografik aforizmalarında yer aldığı belirtilerek,¹³ bu iki boyutun ayrı ayrı ele alınması gerektiği ifade edilmektedir. “Yeni Bir Din Felsefesi Paradigması” ikinci alt başlığında ise yazar, Wittgenstein’in felsefi görüşlerinin temel amacının, din felsefesini de etkileyebilecek yeni bir sorgulama biçimi geliştirmek olduğunu belirtmektedir. Bu yenilikçi yaklaşımıyla Wittgenstein, felsefe geleneğinde önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur.¹⁴ “Wittgenstein Düşüncesindeki Dönüm Noktaları” adlı son alt başlıkta ise yazar, Wittgenstein’in din felsefesi anlayışındaki dönüşümü ele almakta; erken dönemde mantık ve yalnızca doğrulama ölçütlerine dayalı sınırlı bir yaklaşım benimsenirken, geç dönemde anlamın dil oyunları ve yaşam biçimleri bağlamında daha özgürce değerlendirilmesini savunan yaklaşımına geçiş yaptığı vurgulanmaktadır. Ayrıca, Wittgenstein’in *Tractatus* adlı eserindeki dil anlayışından *Investigation*’daki görüşlerine geçişin önmine dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda yazar, *Investigations*’daki dil anlayışında dil oyunlarının kendi dışında bir temeli olmadığını; akla ne uygun ne de aykırı olduğunu ve bir dil oyunundan söz etmenin bir yaşam etkinliğini ya da yaşam biçimini düşünmek anlamına geldiğini¹⁵ ifade etmektedir.

⁵ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 23.

⁶ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 25- 26.

⁷ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 34.

⁸ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 35.

⁹ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s.48-52.

¹⁰ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 47-48.

¹¹ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 51.

¹² Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 63.

¹³ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 64.

¹⁴ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s.66.

¹⁵ Greisch, *Wittgenstein’da Din Felsefesi*, s. 67-73.

Bu çalışma, yerel akademik literatürde Wittgenstein'in din felsefesine ilişkin görüşlerinin çoğu zaman parçalı ve dağınık biçimde ele alınmış olmasından hareketle, söz konusu literatürü sistematik ve analitik bir çerçevede yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Eser, mevcut yorumları metin merkezli bir incelemeye tabi tutarak hem dönemsel farklılıkları hem de düşünsel sürekliliği dengeli biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca, din felsefesini diğer felsefi geleneklerle ilişkilendirerek disiplinler arası bir bağlantı kurmayı ve Wittgenstein yorumlarındaki tek yönlü veya indirgemeci okumaları eleştirel bir süzgeçten geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışma, kavramsal netlik sağlamayı, yorum çeşitliliğini sistematik bir çerçeveye oturtmayı ve literatürdeki dağınıklığı gidererek daha bütüncül bir değerlendirme sunmayı hedeflemekte; aynı zamanda dil, metafizik ve inanç bağlamındaki konuları Wittgenstein perspektifiyle ele almayı mümkün kılan bir tartışma zemini ve yeni bir araştırma alanı oluşturmaktadır.

Sonuç olarak, Jean Greisch'in yorumlarının, Wittgenstein'in felsefi gelişim sürecinde din dilini anlamlandırmaya yönelik açıklamalarını bütüncül bir çerçevede ele alarak, yoğun ve derinlikli bir anlatıma sahip olan bu incelemeyi metafizik çıkmazları aşmada yön gösterici bir metin hâline getirdiği söylenebilir. Bu yönüyle eser, genel okuyucu kitlesinden ziyade konuya akademik düzeyde ilgi duyan araştırmacılara ve uzmanlara hitap etmektedir. Wittgenstein dil ve düşünce arasındaki ilişkiyi ele alış biçiminde derin ve soyut bir anlatım kullanmakta; dilin dünyayı yansıtırma tarzının aynı zamanda sınırlarını da gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, söylenemeyeni dile getirmenin anlamsızlığına yaptığı vurgu, onun erken dönem düşüncesinin temel tezlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Ancak eserdeki yoğun ve ayrıntılı anlatım ile konunun soyut niteliği göz önüne alındığında, metnin bazı bölümlerinin ilk okumada tam olarak kavranması güç olabilir. Bu nedenle eserin daha sağlıklı anlaşılabilmesi için analitik felsefesinin temel kavramlarına ve öncüllerine hâkim olunması ve bunların eserle ilişkili biçimde değerlendirilmesi önem taşımaktadır. Alanla ilgili ve eserle doğrudan ilişkili metinlerin önceden incelenmesi, teorik arka planın kavranmasına ve eserde ileri sürülen argümanların daha tutarlı ve bütünlüklü biçimde analiz edilmesine katkı sağlayacaktır. Yazar, incelemesinde sembolik ve metaforik bir dil kullanmakta olup, bu yaklaşım Wittgenstein'in dil felsefesi alanındaki argümanlarının doğal bir yansımasıdır. Özetle, Wittgenstein temelde soyutlamalar aracılığıyla söylenebilir olanın, düşünülenle sınırlandırılması sorununu ele almakta ve Greisch'in ifadesiyle bunu sistematik bir bütünlük içinde oturttuğu görülmektedir.